

Sophocles, 'Oedipus Rex' - Gisteren held, vandaag zondebok

Analyse

gebaseerd op mijn [close reading](#) van
de Nederlandse vertaling van het toneelstuk
door Evert Straat – online te vinden op [dbnl.org](#)
spelling van de namen van de personages: [Wikipedia](#)

In de tragedie [Oedipus Rex](#) (ca. 429-425 v.Chr.) toont Sophocles hoe de koning van Thebe probeert de pestplag te counteren die zijn landgenoten in diepe ellende heeft gedompeld. Koning Oedipus laat zich daarbij leiden door het orakel van Apollo dat hem opdraagt de moord op zijn voorganger op te helderen. Tot zijn grote ontzetting ontdekt hij dat hijzelf de moordenaar is. Maar er duiken nog meer diep verborgen geheimen uit zijn verleden op.

Het toneelstuk van Sophocles is een schitterend voorbeeld van een [klassiek drama](#). Die treurspelen of tragedies (in het Oudgrieks *tragōidia* = bokkenzang) hadden een bijzonder hechte structuur. Er is eenheid van tijd, plaats en handeling. Alle scènes in *Oedipus Rex* spelen zich chronologisch af binnen hetzelfde etmaal voor het paleis van de koning van Thebe en elke episode in het toneelstuk wordt afgesloten met een koor dat de gebeurtenissen samenvat, becommentarieert en vooruitkijkt. Er is slechts één verhaallijn en die toont ons een tragische held die door een vergissing ([hamartia](#)) of een psychologische drijfveer zoals haat of overmoed ([hybris](#)) ten onder gaat. De heftige gebeurtenissen die leiden tot de tragische ondergang van de lijdende held zorgt voor een louterend inzicht bij de toeschouwer over het lot van elke mens door “het opwekken van mee-lijden (*eleos*) en vrees (*phobos*) resulterend in de zuivering (*catharsis*) van dergelijke emoties.” Aan het woord: [Aristoteles](#), Grieks wetenschapper en filosoof bijna 100 jaar later. Hij is ongetwijfeld de bekendste pleitbezorger uit de oudheid van literatuur en toneel in het bijzonder, maar er zouden ontelbaar veel andere bewonderaars van *Oedipus Rex* en de klassieke tragedies in zijn voetspoor volgen.

Ere aan wie ere toekomt. Mijn analyse van het toneelstuk maakt dankbaar gebruik van de inzichten van de Franse menswetenschapper [René Girard](#) (1923 – 2015). Hij besprak het toneelstuk in *La violence et le sacré* (1972), dat ik begin de jaren 80 las – een hele opgave in het Frans, maar wat een ontdekking! – en 10 jaar later kon ik dat nog eens opnieuw doen in het Nederlands: *God en geweld* (1993). In die studie ‘over de oorsprong van mens en cultuur’ wijdt René Girard er twee hoofdstukken aan van telkens een twintigtal pagina’s: *Oedipus en*

de zondebok en *Freud en het Oedipuscomplex*. Erudiete studies waarin Girard de degenen kruist met (o.a.) Nietzsche en Freud, zonder een detailanalyse van het volledige toneelstuk te geven (natuurlijk).

Nu pas, bijna 30 jaar later, net nu een andere plaag al meer dan een jaar mijn land en de wereld in een wurggreep houdt, las ik voor het eerst het volledige toneelstuk. Ik was benieuwd naar waar mijn leesavontuur van deze eeuwenoude tekst mij zou brengen, maar had helemaal niet verwacht dat ik het een bijzonder spannend verhaal zou vinden, dat me ook daarna nog eens wekenlang bezig zou houden. Is die ongetwijfeld subjectieve leeservaring erg verschillend van andere lezers? Van lezers met of zonder grondige voorkennis over de Griekse cultuur en deze tragedie in het bijzonder? Van lezers die de hypotheses van René Girard kennen en van lezers die er nog nooit van hebben gehoord? Met een tik of klik op de onderstreepte rode links, kan je de toneeltekst (opnieuw) lezen in een Nederlandse vertaling, of ontdekken wat ik interessant vond in onlinenaslagwerken – ook in de voetnoten (met handige links heen en terug) vind je extra info.

De pest

In het begin van het toneelstuk wordt het onheil dat Thebe teistert, vijfmaal benoemd als 'de pest'. Sophocles gebruikte deze plaag waarschijnlijk omdat zijn toehoorders – net zoals wij vandaag, helaas – maar al te goed wisten wat een epidemie doet met een volk. In Athene had er net een plaag gewoed die duizenden slachtoffers had gemaakt. [\[1\]](#) In *Oedipus Rex* wordt niet enkel verwezen naar het aantal slachtoffers dat de ziekte al maakte: 'de massa van het volk zit rouwbekranst' – 'De koortsgod schiet zijn bliksem op de stad, / de barre pest maakt leeg het huis van Kadmos / en zwarte Hades wordt verrijkt'. De epidemie zorgt vooral voor een algemene malaise die schreeuwt om een oplossing. En het volk en de priesters verwachten die van Oedipus. Daarom zond hij zijn zwager Creon om raad naar 'het Pythische orakel'. Wat zegt de god Phoibos Apollo over deze pestplaag?

Het orakel

Creon

*Ik zeg dan wat ik hoorde van de god.
Heer Phoibos geeft ons duidelijk bevel
de hier gekweekte zoedel uit te bannen
(...)
want het is blóed wat onze stad zo teistert.
(...)*

*Eens, vorst, was Laius heerser van dit land,
vóórdat gij onze stad in rechte koers bracht.
(...)
Hij is gedood. Nu eist de god met klem
de moordenaars te straffen – wie 't ook zijn.*

Het is net omdat Oedipus dit orakel wil oplossen dat hij met mondjesmaat elementen aangereikt krijgt waarmee hij in de loop van het toneelstuk zijn verschrikkelijke voorgeschiedenis te weten komt.

Orakels zijn boodschappen van de goden. In dit geval Phoibos Apollo. Misschien is er inderdaad *meer tussen hemel en aarde dan wij vermoeden* [2], maar als we – oneerbiedig en heiligschennis plegend – toch veronderstellen dat goden niet bestaan, dan is het orakel dat de zieneres in Delphi aan Creon mededeelt, eigenlijk best een slimme zet. Waarom?

Het volk/Oedipus kan wat door dit orakel wordt verkondigd makkelijk aanvaarden. Koningen zijn er om rampen op te lossen voor hun volk, een onopgehelderde moord op een koning kan dan waarschijnlijk ook wel een groot onheil veroorzaken. Meer nog, het is 'een oud, onbewijsbaar misdrijf'. Het zal dus een hele tijd duren vooraleer de daders ook effectief gevonden worden. Vinden ze de daders niet, en de pest blijft voortduren, dan ligt de schuld bij het volk dat de moord op Laius niet kan wreken, het orakel heeft dus gelijk. Vinden ze die wel en de pandemie blijft aanhouden, dan zal een nieuw (nog straffer?) orakel moeten worden bedacht. Is de pandemie voorbij vooraleer de moord is opgehelderd, dan kan de zieneres de inspanning loven die het volk heeft ondernomen om de goden gunstig te stemmen.

De blinde ziener

Omdat de moord op Laius onoplosbaar is – *a cold case* – haalt Oedipus er een tweede ‘godbezielde ziener’ bij, de oude, blinde Tiresias. Het koor – vijftien voorname, bejaarde Thebanen – is er het helemaal mee eens:

Koorleider

*Ik weet, dat onze heer Tiresias
in zienerskracht Apollo evenaart.
Van hem zou, wie dit naspeurt, duidelijk
te weten komen hoe het is gebeurd.*

Oedipus hoopt vurig dat deze ziener hem kan helpen de moordenaars van de vorige koning te vinden, want hij wil de epidemie die zijn volk zoveel onheil brengt zo vlug mogelijk een halt toe roepen.

Oedipus

*In u alleen, o heer, zoeken wij steun
en redding uit de nood. Phoibos heeft ons –
als gij ’t al niet van boden hebt vernomen –
op onz’ orakelvraag geantwoord, dat
verlossing van de pest slechts komen kan
als wij de moordenaars van Laius vinden
en doden, althans uit ons land verdrijven.
Misgun ons daarom niet uw vogelschouw,
noch ander middel van uw zienerskunst.
Red onze stad, uzelf, en red ook mij,
red ons uit deze bloedschuld om de dode!
Gij hebt ons lot in handen – ’t schoonste is,
met wat men heeft en kan, and’ren te helpen.*

Het is echter deze blinde ziener die Oedipus zal confronteren met de verschrikkelijke waarheid: Oedipus is zelf de moordenaar van koning Laius!

Maar heeft Tiresias ook gelijk? Heeft Oedipus werkelijk de vorige koning uit de weg geruimd? Als Tiresias waarlijk de goddelijke zienersgave heeft, kunnen en mogen wij stervelingen daar niet aan twifelen. Dat getuigt van overmoed, het beter willen weten. De Grieken noemden het hybris. En net dat doet Oedipus.

Wat als we even overmoedig – én opnieuw erg oneerbiedig en ontheiligend – de openbaring van Tiresias rationeel proberen te verklaren? Kunnen we dan bewijzen dat die oude, blinde man diezelfde waarheid publiek kan maken zonder goddelijke influistering? Maar daarvoor moeten we – net als Tiresias – de hele voorgeschiedenis kennen en dat kan enkel op het einde van het toneelstuk aan de hand van wat de personages erover hebben verteld. In die zin lijkt het eeuwenoude toneelstuk op een aflevering uit een moderne detectiveserie waarbij je achteraf nog even in gedachten de feiten probeert te reconstrueren om te zien of het verhaal klopt. Alleen zal hier de detective ook de gezochte moordenaar blijken te zijn!

De verborgen geschiedenis

Toen vele jaren terug, ‘lang geleden – opgeteld veel jaren’, Oedipus werd ingehaald als de grote redder en hij verkozen/aangesteld/ingehuldigd werd als de nieuwe koning van Thebe, werd er niet gemaald om wie hij was, waar hij vandaan kwam, of enig ander element uit zijn voorgeschiedenis. Er was geen antecedenten-onderzoek. Het was zelfs niet erg dat hij geen inwoner van Thebe was. Hoe kwam dat?

Iedereen in Thebe was toen maar wat opgelucht dat er een eind was gekomen aan een vreselijke ramp. Het onheil dat bedwongen werd, oogt echter veel minder realistisch voor ons vandaag. Het was geen pest of andere ziekte, geen oorlog of grote droogte. Neen, Thebe was in de ban van de Sphinx, ‘het Zingend Monster’. Dit mythische wezen bedreigde en ontwrichtte toen lange tijd de hele samenleving, net zoals de pestplaag dat in het begin van het toneelstuk doet zoveel jaren later.

Toen Oedipus – een jonge, snuggere snaak uit Korinthe – komaf maakte met de Sphinx, was Iocaste, de koningin van Thebe, blijkbaar maar wat gelukkig dat die held haar nieuwe, jonge echtgenoot werd. Of misschien had zij als koningin geen andere keuze? Oedipus, die ook de troonopvolger in Korinthe was, moet 15 tot 20 jaar jonger zijn geweest dan haar [3], wat meteen van Iocaste een *cougar* maakte avant la lettre! Oedipus was tevens een man die haar terug kinderen kon schenken en dat ook deed, ze kregen er vier. Iocaste was daarvoor nog maar net weduwe geworden nadat haar man, de oude *koning Laius*, in duistere omstandigheden vermoord werd. Maar door het onheil dat daarna Thebe teisterde, werd die moord nooit opgehelderd. Dat was trouwens bijna onmogelijk: de moordenaars werden niet herkend door de enige getuige die de moordpartij had overleefd. Toen de problemen met de Sphinx enige tijd later plots opgelost waren, was de rouwperiode voorbij. Oedipus werd de nieuwe koning!

Wie was die nieuwe held? Net voordien was Oedipus uit Delphi vertrokken waar hij gehoord had dat hij zijn vader zou vermoorden en zijn moeder huwen. Ontzet en verward besloot hij niet naar zijn thuis in Korinthe terug te keren. Op de weg naar Thebe raakte de hevig getroubleerde Oedipus in een dispuut over wie wie voorrang (!) moest geven. Hij vertelt in het toneelstuk aan Iocaste dat hij toen een agressieve heraut doodde die hem wilde ‘met geweld van ’t pad verdrijven’ en daarna de oude man op de kar, die hem bijna dodelijk had geraakt. Hij moet in dat gevecht blijkbaar nog twee mensen hebben gedood en niet gezien hebben dat er een kon ontsnappen. Of hoe extreem geweld mensen blind (!) maakt. Maar de verwarde, gefrustreerde en opgehitste jonge man raakte blijkbaar in een onoverwinnelijke roes. Hij kon kort daarop de Sphinx verslaan (door een raadsel op te lossen) en mocht daardoor huwen met de koningin. Het lijkt er dus op dat Oedipus – een radeloze adolescent – in korte tijd transformeerde tot een buitengewone held.

Er waren toen ongetwijfeld een aantal mensen die wisten dat Oedipus de oude koning had vermoord. Op de eerste plaats de dienaar die kon ontsnappen toen Laius werd vermoord. Hij had het verhaal van de moord aangedikt: de koning en zijn vier volgelingen zouden door een bende zijn aangevallen. Toen hij Oedipus niet lang daarna zag en herkende vroeg hij Iocaste om terug als herder naar een verafgelegen gebied te worden gezonden. Iocaste was toentertijd niet gealarmeerd door die vraag. Ze dacht dat hij getraumatiseerd was door de moordaanslag.

Diezelfde dienaar was ook de vertrouweling die jaren tevoren Oedipus als drie dagen oude baby moest doden en dat niet deed uit medelijden. Het zou dus goed kunnen dat hij niet enkel wist dat Oedipus de moordenaar was, maar dat hij ook de zoon van koning Laius en Iocaste moest zijn. Oedipus heeft immers een handicap die hem vrij makkelijk kan verraden: zijn ‘misvormde voeten’. Hij was door die dienaar als boreling met ‘samengebonden enkels’ / ‘doorboorde hielen’ weggebracht. Zou deze dienaar Oedipus herkend hebben? Mogelijk. Maar anderzijds die handicap had hem niet belet om eigenhandig de koning en drie dienaars te doden.

Ook de naam van de jonge man uit Korinthe die tot koning werd gekroond verwijst naar zijn lot als baby. Oedipus (Οἰδίπouς) betekent in het Nederlands ‘met gezwollen voeten’ (οἰδέω, ‘opzwellen’ en πούς, ‘voet’). Toch kwam het blijkbaar ook in Iocaste niet op om de link met haar eigen kind te leggen. Zij was namelijk overtuigd dat haar boreling dood was. Ze had immers ingestemd met het ombrengen van haar pasgeboren baby omwille van de banvloek van een orakel vóór de geboorte. Het kind zou zijn vader doden en trouwen met zijn moeder. Een andere verklaring is dat zij misschien te zeer ingenomen was met haar nieuwe, jonge man om te piekeren over wie hij eigenlijk was. Hij had blijkbaar genoeg andere kwaliteiten die zij wist te appreciëren. Klein gebrek, geen bezwaar.

En dan is er Tiresias, de ziener die hem in het toneelstuk als moordenaar van Laius aanwijst. Ongetwijfeld moet ook hij geweten hebben wie Oedipus was. Hoe kan hij dat anders tien jaar

na de troonopvolging zomaar uit zijn mouw schudden? Tiresias is een oud en wijs man, blind ... met dus veel tijd om te luisteren en te oordelen. Velen komen bij hem te rade en kunnen hem daarbij ook veel vertellen.

Kunnen al wie betrokken waren bij de geplande moord op Oedipus als baby de ware toedracht een leven lang verzwijgen? Iocaste en haar man Laius? De ziener die het orakel uitsprak over hun kind? De herder/bode die de pasgeborene moet ombrengen? De herder uit Korinthe die het kind krijgt? Koning Polybus van Korinthe en zijn vrouw Merope die hem adopteerden en hem opvoedden als hun eigen kind enz. Wie wisten ervan? De priesters? Of zowat iedereen? Dat velen op de hoogte waren, wordt in elk geval bevestigd door de dronken man die Oedipus jaren later in Korinthe op een diner toeriep dat Oedipus niet het kind was van zijn vader. Koning Polybus en – misschien vooral – koningin Merope konden het verhaal ontkrachten. Maar ongerust geworden, gaat Oedipus te rade bij het orakel van Delphi. Dat wist niets te zeggen over zijn afkomst maar herhaalde wel de voorspelling: u zult uw vader doden en uw moeder trouwen en bij haar kinderen verwekken. Net om dit noodlot te ontlopen, gaat Oedipus niet meer terug naar Korinthe.

Dat nog meer mensen wisten wie Oedipus eigenlijk was, wordt ook bevestigd door de bode uit Korinthe die tijdens Oedipus' zoektocht naar de moordenaars van koning Laius de dood van koning Polybus komt melden. Omdat Oedipus nog steeds de vloek van het orakel vreest, wil die bode hem geruststellen en vertelt hem dat hij niet de zoon is van Koning Polybus en Merope, die hem wel hebben opgevoed als hun eigen kind.

Er zijn verschillende redenen te bedenken waarom Tiresias al die tijd zweeg. Omdat iedereen in Thebe bijzonder gelukkig was met Oedipus als reddende held, was er eigenlijk geen dwingende reden om dat geheim kenbaar te maken. Ongetwijfeld wilde hij ook zijn leven niet op het spel zetten. Hij moest bij het uitbrengen van die waarheid toen niet alleen Oedipus vrezen, maar ook zijn uitbundig feestende landgenoten die door Oedipus eindelijk verlost waren van de Sphinx. Bovendien was er ook daarna niemand die hem iets vroeg, hij moest dus niet uit de biecht klappen. [\[4\]](#)

De waarheid

Wat Sophocles in het toneelstuk toont, is dat al deze personages nu gedwongen worden om te komen getuigen door koning Oedipus. Eigenlijk willen ze ook nu nog steeds zwijgen. Ze willen het verleden én de fout die ze toen eventueel maakten door niets te zeggen het liefst verborgen houden. Het is Oedipus die voortdurend aandringt, hen verplicht om de waarheid te spreken – op straffe van verbanning en dood. Op die manier geven ze één voor één, ten einde raad, uit zelfbescherming toe. Dit zorgt voor een steeds tragischere vorm van dramatische ironie. De oorspronkelijke toeschouwers kennen (net zoals wij?) de afloop van het verhaal eigenlijk al en worden daaraan herinnerd door de tussenkomst van Tiresias, in het begin van het toneelstuk, in de eerste akte. Als toeschouwers kijken we vanaf dan ontzet toe hoe de hoofdpersoon onwetend zijn eigen graf delft.

Het is dus de ziener Tiresias die Oedipus als moordenaar aanwijst. Dat doet hij – zoals reeds gezegd – pas nadat hij eerst zelf beticht werd van medeplichtigheid door Oedipus.

Tiresias

*Ik zeg niéts meer! Daarover kunt gij u
zo woedend maken als uw drift maar wenst.*

Oedipus

*Niets zal ik in mijn gramschap meer verzwijgen
van wat ik heb begrepen! Weet, dat gij
in mijn oog aan de daad zijt medeplichtig,
ja, mededader, op het moordwerk na!
Waart gij niet blind, dan noemd' ik ú alleen
als eigenhandig dader van het misdrijf.*

Tiresias

*Ja heus? – Ik zeg u aan, blijf bij 't gebod
dat gij hebt afgekondigd, spreek niet meer
met mij of deze mensen na vandaag:
gij zijt het die dit land met smet bezoedelt!*

Oedipus die nu ongelooflijk woedend Tiresias de huid vol scheldt, ziet er een poging tot staatsgreep in van Creon. Creon zweert dat niets minder waar is. Iocaste wil dat de hoogoplopende ruzie tussen Oedipus en haar broer ophoudt vooraleer er slachtoffers vallen.

Meer nog, Iocaste wil dat haar echtgenoot stopt met zoeken. Verschillende malen dringt ze aan met rationele en emotionele elementen. Zij vraagt aan Oedipus geen geloof te hechten aan orakels en bewijst een aantal keer dat orakels gewoon niet kloppen, maar – o ironie – net die bewijzen leggen weer andere geheimen bloot.

Ook Iocaste wil dus koste wat het kost dat de waarheid niet aan het licht komt. Is dat omdat ze nu gelukkig is met Oedipus en dat ze dat niet wil kwijt raken? Is dat omdat zij zichzelf de schande wil besparen te slapen met de moordenaar van haar eerste man? Haar eigen zoon? Of is dat omdat zij altijd al had geweten of vermoed dat Oedipus de moordenaar moest zijn en haar doodgewaande zoon, maar dat ze dat eigenlijk niet erg vond? Mocht vinden? Zij gaat in elk geval vrij licht over het orakel dat Oedipus voorspelde dat hij met zijn moeder zou kinderen verwekken:

Oedipus

Moet ik niet bang zijn voor mijn moeders bed?

Iocaste

*Wat kan een mens nog vrezen die erkent,
dat slechts het toeval heerst,
en men van niets met zekerheid vooruit iets weten kan?
Lukraak leeft men, zo goed het gaat, het best,
Wees om dat moederbruidsbed niet beducht:
al vele mannen hebben in hun dromen
beslapen wie hun moeder was. Voor wie
dat niets betekent, is het leven licht.
(...)*

Iocaste (tot Oedipus)

*Luister naar mij, ik smeek u: ga niet door!
(...)
Ik wil u goeddoen en raad u het beste!*

Als Iocaste ten slotte – samen met Oedipus – achter de verschrikkelijke waarheid komt, of liever als de waarheid door geen van beiden echt meer te loochenen valt, wordt zij uitzinnig en hangt zichzelf op. Oedipus neemt de gespen uit haar kleding en ploft ze in zijn ogen. Hij is blind en vraagt het volk hem te verbannen of te doden zoals het orakel dat heeft geboden maar dat wil het volk niet. Creon wordt de nieuwe heerser en moet beslissen. Oedipus mag

nog zijn kinderen zien en toespreken vooraleer hij terug het paleis wordt binnengeleid waar over zijn lot zal worden beslist.

Sophocles laat op het einde het alleen op het toneel achtergebleven koor van vooraanstaande Thebanen wijzen op het wispelturig lot van mensen. Vandaag lacht het geluk je toe, morgen wordt het je afgenomen. Je weet nooit wat het lot nog voor jou in petto heeft.

Koor

*O bewoners van ons Thebe, zo ziet gij dan Oedipus –
die het raadsel, het beruchte, oploste en machtig was,
die met afgunst om zijn voorspoed door elk burger werd beschouwd –
hoe hij in een vloed van onheil en van rampen onderging!
Houdt dan ook als mens uw ogen op de afloop steeds gericht:
prijst geen sterveling gelukkig vóór zijn laatste levensdag,
voordat hij zonder ellende 's levens einde overschrijdt!*

De moraal

Valt er nog meer te leren uit deze tragedie, dan dat Oedipus maar ook Iocaste en Laius hun noodlot niet konden ontlopen? En dat, bij uitbreiding, ook wij – die geen koningen of koninginnen zijn – ons lot niet kunnen veranderen? Het is een vraag die tal van studies heeft opgeleverd. René Girard is ervan overtuigd dat het verschrikkelijke lot van Oedipus het lot is van elke (vroegere) koning. En dat leidt tot heel wat interessante inzichten over wie wij zijn als mens: over onze samenleving en politiek, over ons geweld en geloof, over onze seksualiteit en begeerte.

Samenleving en politiek

We mogen door de zoektocht naar de moordenaars van Laius die Oedipus zelf ontketende, niet uit het oog verliezen dat de (afschuwelijke) waarheid die daardoor aan het licht komt, eigenlijk niets te maken heeft met de reden van de zoektocht. Dat is – maar wie herinnert zich dat nog na die vreselijke onthullingen? – Thebe verlossen van de pest. Een man vermoorden, zelfs al is dat je vader; met je moeder slapen en kinderen verwekken ... dat veroorzaakt geen epidemie, en zal een epidemie ook niet uit de wereld helpen. Het zijn daden die indruisen tegen de heersende moraal van toen én nu, maar die niet de ziektekiemen voortbrengen die het volk van Thebe zouden kunnen uitroeien.

Oedipus is in wezen dus een onschuldig slachtoffer: René Girard gebruikt het woord zondebok ([Leviticus 16, 20-22](#)), maar hij wijst ook op soortgelijke gebruiken en rituelen in andere culturen, bijvoorbeeld de *pharmacos* in het oude Griekenland. [5] Volgens Girard “het aanwijzen van één persoon die verantwoordelijk wordt geacht voor de ontstane onrust in de samenleving, een zondebok, die wordt uitgedreven uit de gemeenschap, gestenigd of opgejaagd naar een hoogte buiten dorp of stad. Het gemeenschappelijk uitdrijven van zo iemand verenigt de ongedifferentieerde massa, zodat de gemoederen tot bedaren kunnen komen en de vrede zich kan herstellen – voor zolang als het duurt.” [6]

Meer nog, Oedipus is in het toneelstuk van Sophocles een zondebok die bewijst dat hij schuldig is. In de openbare rechtbankzitting die wij in feite in deze tragedie meemaken, maken de verzachtende omstandigheden niets uit. Als baby bijna gruwelijk vermoord, misleid als opgroeiende jonge tiener over zijn biologische ouders, ontsnapt aan een bijna dodelijke aanval van koning Laius, daarna de wonderbaarlijke redder van Thebe en de man die de koningin weer gelukkig maakte en prachtige kinderen schonk ... [7]

Oedipus is tevens een zondebok die zichzelf straft. Hij steekt zichzelf eerst de ogen uit en smeekt iedereen dat de straf van het orakel wordt uitgevoerd: hij moet worden verbannen of gedood.

*Verberg zo snel gij kunt mij vér van hier,
ik smeek u bij de goden – sla mij dood,
gooi mij in zee, dat ge mij nooit meer ziet!*

Geweld en geloof

Markant hierbij is dat van zodra Oedipus' zoektocht naar de moordenaar start, de pest helemaal vergeten wordt. Heeft die ziekte ondertussen of daarna nog meer slachtoffers gemaakt? Geen woord wordt er nog over gesproken. Door geen enkele betrokkene. Eendrachtig hebben zij zich allemaal gestort op die (vreselijke) geschiedenis van Oedipus. Is het volk van Thebe op het einde ook effectief van de pest verlost? In elk geval is de pest verdwenen uit hun gemeenschappelijk denken. [8]

Mocht de pest na die gebeurtenissen inderdaad effectief verdwenen zijn – de [Spaanse griep](#) is in 1920 na twee jaar ook plots weggebleven – dan weten wij dankzij de medische wetenschap dat Oedipus' straf er niets mee te maken heeft. [Hippocrates](#), de Griekse arts die vandaag beschouwd wordt als de grondlegger van de medische wetenschap moet ongeveer 30 jaar oud zijn geweest toen Sophocles zijn stuk liet opvoeren. Maar we weten vandaag even zeker dankzij de studie van verhalen en mythen en annalen, ook uit allerlei andere culturen, dat wie die medische kennis niet had, zeker had geloofd dat dit inderdaad dankzij de verbanning van Oedipus was. De god Apollo die deze zoektocht in gang zette, zou door hen worden aanbeden als de verlosser van Thebe! In de Joodse Bijbel bijvoorbeeld wordt een levensbedreigende storm gestild dankzij het overboord gooien van een passagier, Jona. Eerst had de bemanning de boot lichter gemaakt door de kostbare lading in zee te dumpen, daarna werd bevolen dat iedereen op de boot tot zijn eigen god moest bidden. Toen de storm nog steeds niet bedaarde, besloten ze dat er iemand overboord moest worden gegooid. Een zoenoffer voor de toernige goden. Wie dat moest worden, werd bepaald door lottrekking. Toen het lot viel op Jona gaf hij toe in een conflict te liggen met Jahweh en aanvaardde hij zijn lot. Direct nadat hij overboord werd gegooid, ging de storm liggen. Toen dat gebeurde, bad de bemanning tot de god van Jona – zij bekeerden zich. Het was niet hun eigen god maar Jahweh, de god van de Jood Jona die hen had behoed tegen een gewisse dood. ([Jona 1, 4-16](#)) [9]

Misschien zouden in een moderne mise-en-scène op het einde van het toneelstuk de eerste regels moeten herhaald worden, maar nu met Creon in de rol van Oedipus om duidelijk te maken dat wat er is gebeurd, niets maar dan ook absoluut niets heeft geholpen: de pest woekert nog steeds. Of is het misschien daarom dat Sophocles van de eerste ramp (de Sphinx) een mythologische bedreiging maakt met tal van onrealistische elementen? Terwijl het onheil dat Oedipus nu te lijf wil en moet gaan een realistische ramp is, een pandemie zoals wij er vandaag weer een meemaken. Niet in een koninkrijk niet veel groter dan een stad, maar wereldwijd. Een pandemie die nu al meer dan een jaar de hele wereld teistert en nog lijkt het einde niet in zicht. Hebben we weer een zondebok nodig? Meerdere zondebokken? Of zijn we wijzer geworden?

Koning Zondebok

Oedipus is niet enkel een tragische held die geneukt wordt door zijn niet te stoppen drang om de waarheid te kennen. Oedipus is vooral een nietsvermoedende, goedwillende koning die – even intelligent als u en ik, maar misschien net iets eerlijker op zoek naar de waarheid – aan de lijve moet ondervinden dat hij niet kan ontsnappen aan de gewelddadige zondebok-cultuur waarin hij en zijn volk gevangen zit. Hij kan niet ontsnappen aan de rol die koningen, machthebbers, scheidsrechters ... altijd opnieuw moeten spelen in tijden van crisissituaties. Vroeg of laat worden zij de zondebok waar het volk alle frustraties op kan/moet/wil afwentelen. Dit kan als het volk ook echt gelooft dat de zondebok de schuldige is. De enige manier om aan dit wrede (nood)lot te ontsnappen is erin slagen de massa een andere zondebok aan te wijzen, een strategie die tot op vandaag menig heerser uit zijn mouw weet te schudden. Ook Oedipus probeerde dat. Hij beschuldigde Tiresias van medeplichtigheid aan de moord op koning Laius en daarna Creon die hij ervan verdacht hem uit de weg te willen ruimen en zijn plaats te willen innemen. Zonder succes echter, Tiresias én Creon konden het tij tijds doen keren.

Maar misschien is het nog allemaal veel erger. Er is – zoals ik hierboven aantoonde – ook de mogelijkheid dat heel wat Thebanen wisten dat Oedipus de moord op Laius had gepleegd en misschien zelfs ook dat hij en Iocaste in feite incestplegers waren. Eventueel misschien bijna iedereen – op Oedipus na! Zou het kunnen dat de Thebanen of hun priesters en zieners hun koning als potentiële zondebok of *pharmacos* achter de hand hielden?

Merkwaardig is dat wanneer Oedipus Creon beschuldigt hem van de troon te willen stoten, hij Oedipus duidelijk maakt dat hij absoluut geen (alleenheersende) koning zou willen zijn:

Creon

*Bedenk eerst dit: meent gij dat iemand liever
met angst alleen regeert dan rustig slaapt
in het besef, dat hij deelt in de macht?
In mijn aard ligt het niet, méér te verlangen
koning te zijn dan koninklijk te leven.
Dat doet geen mens die nuchter is en wijs.
Nu krijg ik alles van u, zonder vrees;
zelf koning zou 'k veel doen met tegenzin.
Hoe zou het koningschap mij liever zijn*

*dan macht en aanzien vrij van zorg en leed?
Ik ben nog niet zo blind, dat ik iets méér
verlang dan wat met ere voordeel geeft.*

*Nú mag mij iedereen, groet elkeen mij,
nu vragen mij, die iets van u verlangen,
want daarin ligt hun beste kans op slagen.
Hoe zou ik dit prijsgeven voor dat and're?
Wie bij verstand is, wordt niet zomaar slecht!*

Het lijkt erop dat Creon maar al te goed beseft dat de koning vandaag de held is, maar morgen de zondebok!

Wil Sophocles dat zijn toeschouwers inzien dat er iets niet klopt? Koning Oedipus doodde zijn vader misschien wel, en verwekte daarna kinderen bij zijn eigen moeder maar zonder dat hij dat wilde, onwetend. Verdient hij eigenlijk wel zo gestraft te worden door de wrede manipulaties van het noodlot? Meer nog, hij vluchtte opzettelijk van zijn (vermeende) ouders weg om hen en zichzelf dat wrede lot te besparen. Dat is eigenlijk net zo met alle personages. Iocaste en Laius willen de baby doden om zelf aan het wrede lot van het orakel te ontsnappen, maar eigenlijk ook om hun kind die schande te besparen; de herder die de boreling wegbracht, gaf hem aan een andere herder uit medelijden; enz. Maar net al die goedbedoelde daden bepaalden het tragische levenslot van Oedipus. Of zoals de filosoof Friedrich von Schelling over deze tragedie schreef: “Dit is het hoogst denkbare ongeluk, door het lot schuldig gemaakt te worden zonder echte schuld.” – [Filosofie van de kunst](#)(1802 – 1803).

Sophocles toont ook niet dat het volk of de leiders of de priesters Oedipus straffen, we weten niet wat de ‘godspraak’ zal zijn die over hem zal worden uitgesproken. Maar nog voor dit vonnis valt, hangt Iocaste zich op en steekt Oedipus zich de ogen uit – was hij niet voordien ziende blind? Hij doet dus wat Tiresias had voorspeld! Hij wil, eist ook dat de straf van het orakel wordt uitgevoerd: hij moet worden verbannen of gedood omdat hij zich verantwoordelijk acht voor de ellende van zijn volk, de orakels hadden gelijk, hij zag geen andere keuze – hij wilde zelf springen in die afgrijselijke afgrond van duisternis en dood! Ook dat toont – paradoxaal genoeg – aan hoe goed hij eigenlijk wil zijn. Geen wonder dat de eindzang van het koor oproept om medelijden te hebben met het afschuwelijk lot van koning Oedipus.

Seksualiteit en begeerte

Medelijden? Blijft natuurlijk dat Oedipus zijn vader doodde en met zijn moeder trouwde en kinderen verwekte. Vadermoord en incest mogen dan wel zonder de pest en Oedipus' zoektocht naar de waarheid onopgemerkt gebleven zijn, wij blijven ze hoogst immoreel en afschuwwekkend vinden. Zelfs al zijn er in dit concrete geval verzachtende omstandigheden in te roepen, die ik hierboven al opsomde. Om ze in moderne rechtstermen samen te vatten: Oedipus handelde zonder voorbedachte rade en doodde zijn vader misschien wel uit wettige zelfverdediging. Nog merkwaardiger is dat dit afschuwelijk noodlot jaren voordien, nog vóór de geboorte van Oedipus werd voorspeld.

'Uw zoon zal zijn vader vermoorden en trouwen met zijn moeder.' Het orakel dat Laius en Iocaste kregen over hun zoon stamt uit een eeuwenoud verhaal uit de Griekse mythologie, vele eeuwen ouder dan het toneelstuk van Sophocles, dus. Maar die gruwelijke voorspelling fascineert tot op vandaag de mensheid. Niet alleen bleven en blijven toneelgezelschappen in elk tijdperk en overal ter wereld het toneelstuk opvoeren dat Sophocles hierover schreef. Sigmund Freud maakte er in het begin van de twintigste eeuw een belangrijke bouwsteen van voor zijn psycho-analyse: [het oedipuscomplex](#). Carl Gustav Jung zou er een vrouwelijke pendant bijvoegen, genoemd naar een andere Griekse mythe: [het elektracomplex](#).

René Girard, die in [God en geweld](#) (1972) de manke redeneringen van Freuds oedipuscomplex overtuigend blootlegde, ziet in het orakel vooral een verwijzing naar de fundamentele aard van de mens die leidt naar geweld. Mensen zijn imiterende wezens. Op die manier leren wij spreken en denken én begeren. Ook in onze begeerte imiteren wij anderen. Wij mensen verlangen onbewust wat anderen verlangen. Maar net daardoor kunnen wij, als de objecten van onze verlangens schaars zijn (eten, drinken enz.) of uniek (de man of vrouw die wij als partner begeren bijvoorbeeld) in conflict geraken met die anderen. Omdat die rivaliteit leidt naar geweld, hebben mensen die met elkaar samenleven wetten en regels met elkaar afgesproken – die nog steeds worden bijgeschaafd – die deze concurrentie moet beteugelen of in elk geval in goede banen leiden. Zo moeten jonge mannen leren dat ze niet alle verlangens van hun vaders (en andere mannen) mogen imiteren en jonge vrouwen niet alle verlangens van hun moeders (en andere vrouwen). En omgekeerd! Overtreed je deze grens dan raak je vroeg of laat met je modellen in een strijd verwickeld op leven en dood. Het is die fundamentele angst voor het mimetisch of nabootsend geweld waarvoor in het orakel wordt gewaarschuwd. Deze mythe, dit incest-taboe – tot op vandaag in (streng) [wetten en regels](#) gegoten – was een belangrijke levensles voor elk lid van het Griekse volk waar Sophocles toe behoorde, en blijft dat elke generatie opnieuw voor elke nieuwe mens op aarde. Het is daarom waarschijnlijk geen toeval dat wanneer het toneelstuk begint er een groep van jonge mensen op het toneel aanwezig is. Het is die groep die de jonge koning Oedipus aanspreekt en verzekert dat hij ze zal helpen:

*Gij nieuw geslacht van de aloude Kadmos,
waarom zit gij daar op die treden neer
getooid met takken van de smekeling?*

Joost Dancet

met dank aan wie deze analyse wilde nalezen en mij zo inspireerden mijn ideeën nog beter te verwoorden:

- Marianne – steeds weer opnieuw mijn kritische lezer van het eerst uur,
- Katrien Olivier, Koen Vandendriessche, Danny Van De Velde – mijn oud-collega's en vrienden die steeds opnieuw bereid zijn om verschillende versies van mijn analyse te lezen én kritische commentaar te leveren. Dank ook aan Danny om mij te wijzen op de interpretatie van Rudolf Boehm.
- een woord van dank ook aan de Girardkring die dit toneelstuk op [hun programma](#) plaatste, [Els Launspach](#) die de dramaturgie van het toneelstuk besprak en de deelnemers van het seminarie die voor heel wat interessante kanttekeningen zorgden die ook nog deze analyse mee kleur hebben gegeven.

Voetnoten

[1]

Sophocles scheef *Oedipus Rex* nadat de pestepidemie duizenden slachtoffers maakte onder de Atheense bevolking.

[De pest \(Wikipedia\)](#) > *Grote (pest)pandemieën in de geschiedenis*

[2]

'There are more things in heaven and earth, Horatio, than are dreamt of in your philosophy.' Shakespeare, *Hamlet*.

[3]

Vandaag is het makkelijk om grote leeftijdsverschillen tussen gehuwde mannen en vrouwen te achterhalen via het internet – [Een lijstje \(Wikipedia\)](#). Veel moeilijker is het om die vast te stellen in lang vervlogen tijden. Ten tijde van Sophocles weet men blijkbaar over meisjes: "Haar bestaan heeft geen belang dan door het huwelijk, dat meestal plaatsvond tussen haar vijftiende en achttiende levensjaar." Maar de geschiedenis die Sophocles hier vertelt, speelt zich eeuwen daarvoor af ... Bronnen hebben het dan bv. ook over roofhuwelijken (je ging op

jacht en nam een vrouw mee van een naburige stam), over een machthebber die zijn eigen zus trouwt ...

[Vrouwen in het oude Griekenland \(Wikipedia\)](#)

[4]

René Girard schreef – voor zover ik weet – geen (detail)analyse van het toneelstuk. Mijn lezing geïnspireerd op zijn ideeën biedt – denk ik – echter wel een zinvol antwoord op de zogenaamde ‘onlogische elementen’ die classicus Piet Gerbrandy meende te bespeuren toen hij *Oedipus Rex* besprak. Wat alleen maar pleit voor de superieure, intelligente plot die Sophocles meer dan 24 eeuwen geleden bedacht en waarmee hij blijkbaar ‘slechts’ de tweede prijs won in de toneelwedstrijd waaraan hij toen deelnam.

Volgens classicus Piet Gerbrandy bevat het toneelstuk enkele ‘onlogische elementen’. Zo heeft Iocaste nog nooit opgemerkt dat de man met wie zij het bed deelt misvormde voeten heeft. Omdat de moord op Laius niet wordt opgelost breekt een epidemie uit, maar wel erg lang na de moord. Daarnaast zijn er enkele onwaarschijnlijke toevalligheden. De bode uit Korinthe is de man die Oedipus als baby aan Polybus heeft gegeven en de enige die de vechtpartij waarbij Laius omkwam heeft overleefd is de herder die de opdracht kreeg om Oedipus als baby te doden.

[Koning Oedipus \(Wikipedia\)](#)

Ook filosoof [Rudolf Boehm](#) presenteerde – zonder overigens enige verwijzing naar de hypothesen van René Girard – een lezing van *Oedipus Rex* waarin hij aantoont dat meerdere personages op de hoogte waren van de waarheid omtrent de moord op Laius en de incest van Iocaste en Oedipus: *Tragiek: van Oedipus tot Faust* (2001, vertaling 2009), blz. 9 – 39.

[5]

– [Pharmacos \(Wikipedia\)](#): (Grieks: φαρμακος) – Mensen uit het Oude Griekenland die fungeerden als zondebokken. Ze zijn vooral bekend uit Athene. Ze werden gedurende een geruime tijd door de staat onderhouden, maar wanneer de polis door een ramp (bijvoorbeeld een epidemie zoals de pest) werd getroffen, werden ze geofferd om voorspoed af te dwingen.

– Meer info: [Pharmakos \(Britannica\)](#)

– [Rene Girard over pharmakoi](#) in *I See Satan Fall Like Lightning*.

[6]

[Zondebok \(Girard studiekring\)](#)

[7]

Was Oedipus wel de moordenaar van Laius?

Het klopt in elk geval niet met het orakel, dat het heeft over *moordenaars* in het meervoud. Karl Harshbarger merkt op dat Oedipus een kapitale fout maakt wanneer de enige getuige van de moord op het toneel verschijnt. Die herder beweerde jaren geleden dat koning Laius werd gedood door een bende. Oedipus roept de getuige op omdat zijn getuigenis hem kan vrijpleiten, maar hij ondervraagt de man hierover niet! Het is blijkbaar dezelfde herder die hem als vondeling aan een herder uit Korinthe gaf. Oedipus vraagt hem enkel uit over de afkomst van de baby en hij blijkt inderdaad het kind van Laius en Iocaste te zijn. Die onthulling doet hem vergeten naar de omstandigheden van de moord op Laius te vragen. In zijn essay probeert Harshbarger de ware moordenaars te ontmaskeren. Hij exploreert een verrassende denkpiste: het koor. Verrassend omdat hij zijn essay schreef voor René Girard zijn hypothesen over het zondebokmechanisme wereldkundig maakte.

[Karl Harshbarger, Who Killed Laius?](#) (1965)

In tegenstelling tot Karl Harshbarger denk ik dat de herder Oedipus zou hebben aangeduid als moordenaar, vandaar dat ik hierboven in mijn analyse schrijf: “Hij had het verhaal van de moord aangedikt: de koning en zijn vier volgelingen zouden door een bende zijn aangevallen. Toen hij Oedipus niet lang daarna zag en hem herkende als de moordenaar vroeg hij Iocaste om terug als herder naar een verafgelegen gebied te worden gezonden. Iocaste was toentertijd niet gealarmeerd door die vraag. Ze dacht dat hij getraumatiseerd was door de moordaanslag.”

Het tekstfragment waarop ik mij baseer komt uit de 2de akte:

Iocaste

*O neen – toen hij, van ginds teruggekeerd
u aan de macht zag, na de dood van Laius,
smeekte hij mij met aanraking van hand
hem naar de weiden op het land te sturen,
zo ver als moog'lijk was uit het gezicht
van onze stad. Ik liet hem daarheen gaan:
als slaaf had hij nog groter gunst verdiend.*

Ook René Girard gelooft (waarschijnlijk) dat die herder Oedipus zijn oorspronkelijk verhaal zou hebben gewijzigd en Oedipus als moordenaar hebben aangewezen – zij het met een andere argumentatie. In zijn analyse focust Girard zich vooral op de tekst van de confrontatie tussen Oedipus en Tiresias. Nadat hij vier pagina's lang wijst op allerlei – bijzonder interessante – teksteigenaardigheden, schrijft hij:

Onvermijdelijk duikt een vreemd en bijna fantastisch idee op. Als we de getuigenissen die zich in het tweede deel van de tragedie tegen Oedipus opstapelen even opzij schuiven, dan kunnen we ons indenken dat de conclusie van de mythe helemaal niet een waarheid vertolkt die uit de hemel neerdaalt om de schuldige neer te bliksemen en alle mensen te verlichten. Neen, het is niet meer dan de gecamoufleerde overwinning van één partij op haar tegenstanders, de triomf van één polemische interpretatie op haar rivaal, de gemeenschap die krediet verleent aan één versie van de gebeurtenissen, zoals ze eerst alleen door Tiresias en Creon wordt voorgesteld, en die pas door Jan en Alleman wordt overgenomen wanneer ze de waarheid van de mythe is geworden.

René Girard, *God en geweld*, p. 80 (in vetjes mijn aanpassingen van de vertaling op grond van de [originele tekst](#)).

[8]

René Girard is genuanceerder:

De zondebokken genezen natuurlijk niet de werkelijke epidemieën, noch de droogtes, noch de overstromingen. Maar de belangrijkste dimensie van elke crisis is, zoals ik al zei, de wijze waarop zij de menselijke betrekkingen aantast. Er komt een proces van slechte wederkerigheid op gang dat zichzelf in stand houdt en geen externe oorzaken nodig heeft om door te gaan. Zolang de externe oorzaken zich doen gelden, een pestepidemie bijvoorbeeld, zijn de zondebokken niet werkzaam. Zodra daarentegen deze oorzaken ophouden een rol te spelen maakt de eerste de beste zondebok een eind aan de crisis door de tussenmenselijke naweeën te doen verdwijnen door de projectie van alle boosaardigheid op het slachtoffer. De zondebok werkt slechts in op de menselijke betrekkingen die verbroken zijn door de crisis, maar wekt de indruk ook in te werken op de externe oorzaken, de pestepidemieën, de droogtes en andere objectieve rampen.

René Girard, *De zondebok*, blz. 57 – 58.

[9]

René Girard, *God en geweld*, blz. 317 – 318.

Lees ook

- Het begin van het toneelstuk: [Close reading](#)
- Naschrift: [Sophocles & Girard: 'Oedipus Rex' en het zondebok-denken](#)